

צדק

ישראל שורק, מרכז מנדל למנהיגות בנגב

רקע

צדק הוא ערך אנושי, חברתי ומדיני כה בסיסי, עד כי לכאורה לא ייתכנו חיים מתוקנים בקהילה אנושית בלעדיו.

כאשר אנו עדים לעוול, לחוויה "הדוקרת את העין ומקוממת את הלב, אם העין איננה עיוורת והלב אינו אטום או מושחת"¹ אנו תובעים שיעשה תיקון. התיקון הזה לא יוכל להשיב את גלגלי הזמן לאחור, אך הוא מאפשר חיים חברתיים בידיעה שמתקיים גמול טוב על מעשה טוב ופגיעה מכאיבה במי שעשו רע. במילים אחרות, הגמול הזה, באשר הוא סוג של צדק, הריהו סוג של תשלום. החזר הולם.

אולם אין מדובר בסימטריה. מבחינה נפשית קשה יותר לבני אדם לשאת את התחושה שמעשה רע נותר ללא תגמול מאשר לשאת את התחושה שמעשה טוב נותר ללא תגמול (וראו הביטוי "שכר מצווה- מצווה). דוגמה מופתית לתביעת תיקון זו, שמקורה בלב ובשכל גם יחד, ניסח ביאליק בשיר האכל הזועם ביותר שנכתב בשפה העברית:

ואם יש צדק – יופיע מיד!

אך אם-אחרי השמדי מתחת קריע

הצדק יופיע –

ימגר-נא כסאו ליעד!²

צדק כגמול הוא האופן האינטואיטיבי והקדום ביותר שבו אנו מבינים את המושג. ואכן, המושג צדק אשר מאוזכר פעמים רבות בתנ"ך, מופיע כמעט תמיד בהקשרים אקטיביים, בראש ובראשונה כציווי לרדוף צדק ובעיקר לשפוט בצדק "וְאַצְנֶה אֶת שִׁפְטֵיכֶם בְּעַת הַהוּא לְאמֹר שְׁמַע בְּיַד אֱחִיכֶם וּשְׁפִטָתֶם צְדָק בְּיַד אִישׁ וּבְיַד אֲחִיו וּבְיַד גֵּר" (דברים פרק ט' פסוק ט"ז). משפט צדק הוא בקשה מן השופט לריב את ריבו של בעל הדין, בייחוד אם הוא גר, עני, יתום או עשוק. השופט הוא שאמון על ביצוע התיקון, ומשעה שאין הדברים ביכולתו של בן אנוש פונה האדם לעזרת אלוהיו "יְהוָה צָבָאוֹת שֹׁפֵט צְדָק בְּחַן כְּלִיּוֹת וְלֵב אֲרָאָה נִקְמָתָךְ מִמֶּה כִּי אֶלְיָךְ גִּלְתִּי אֶת רִיבִי" (ירמיהו, פרק י"א פסוק כ').

המקרא מניח שקיימת הרמוניה והתאמה בין צדק לבין ערכים "רכים" יותר כמו שלום, אהבה, דאגה. "סֹד וְאֶמֶת נִפְגְּשׁוּ צְדָק וְשְׁלוֹם נִשְׁקוּ" תהלים, פרק פ"ה, פסוק י"א) אולם במרוצת הזמן התקבעה הדעה שהצדק נובע מן התבונה הקרה לבדה. על כן יש להבחין בין מידת הצדק (הדין) ומידת החסד דווקא מפני שמתקיים מתח ממשי ביניהן.

1 מתוך פסק הדין במשפט "כפר קאסם" כפי שניסחו השופט בנימין הלוי

2 חיים נחמן ביאליק, על השחיטה

גישה זו מוצאת ביטוי מובהק בשירו של יהודה עמיחי:

מו המקום שבו אנו צודקים
לא יצמחו לעולם פרחים קאכיב.
המקום שבו אנו צודקים
הוא קשה וקמוס
קמו חצר.
אכל ספקות ואהבות עושים
את העולם לתחום
קמו חפרפרת, קמו חריש...
(יהודה עמיחי, שירים, 1948-1962)

תודעת הצדק מייצגת אפוא נוקשות, היעדר פייסנות ואולי אף אי נכונות לדיאלוג. שהרי מה יכול להתרחש בדיאלוג בין מי שאוחז באמת לבין מי שאינו אוחז בה?

צדק מתקן

ההבחנה בין צדק מתקן לבין צדק מחלק (ר' להלן) נעשתה על ידי אריסטו. צדק מתקן, כפי שצוין, פירושו למעשה גמול אשר יוצר מעין איזון מחודש בעולם. לאחר שהאיזון הופר (עצם המעשה הרע, הפרת החוק או הסבל שנגרם לאדם בעולם).

הזיקה שבין צדק לבין דין היא היסטורית, סמנטית ומשפטית. "פתח פיך שפוט צדק ודין ופני ופניו" (מלכים?), פרק ל"א, פסוק ט) הפרת חוק נתפסה בעבר כסוג של אי צדק בין אם מדובר בחוק אנושי או אלוהי.

למעשה, החוק הפלילי כולו, אינו אלא לבוש מודרני של תפיסת הצדק המתקן. ניסוחים אופייניים לספר החוקים) הפלילי "העושה אחת מאלה דינו מאסר שבע שנים"..." "אם בוצע השוד בנסיבות מחמירות דינו ארבע עשרה שנים". העונש החמור ביותר מושת על רצח (מאסר עולם) ויש מדינות שמתקיים בהן עונש מוות. כאשר מדובר בענישת רוצח ברור שמדובר בגמול שאינו מתקן את מה שכבר נעשה, אולם השארת הפושע בלא עונש כמוה כבור יקוש אשר כל המהלך בדרך עתיד ליפול בו.

צדק מתקשר בתודעתנו, אסוציאטיבית, לתיקון עוול לאחר שזה כבר נעשה. התיקון הזה הוא ענישה. ואכן, אנו מתקשים להשלים עם מצב עניינים שבו "רשע וטוב לו- צדיק ורע לו". על כן, תיקון העוול, בעיקר מנקודת מבטם של החלשים בחברה, נתפס כסגולה אלוהית ולא אנושית. הי"ד, השם יקום דמם, אינו אלא ביטוי של כמיהה ואמונה כי בעתיד ישיב אלוהים לעושי הרעה כרשתם.

עשיית הצדק הייתה אפוא זכות היתר של החזקים: בעל הבית

צדק פרוצדורלי

הפילוסוף האמריקני איש הרווארד, ג'ון רולס, (John Rawls, A Theory of Justice, 1973) פיתח מודל ייחודי להענקת משמעות פוליטית ייחודית למושג צדק. רולס מבקש מקוראיו לדמות מצב עניינים שבו הם מתכנסים כדי לקבוע את סדרי החברה וחלוקת המשאבים שבה. במצב העניינים הרצוי של רולס, המתכנסים הם אנשים רציונליים שמעוניינים בטובת עצמם, ממש כהנחת היסוד הכלכלית הקלאסית. לא זו בלבד שהמתכנסים הם "אגואיסטים" הם גם בעלי השכלה רחבה מאוד בכלכלה, בהיסטוריה, בפסיכולוגיה, בפילוסופיה וכיו"ב. אלא שדבר אחד אין המתכנסים יודעים כלל ועיקר: את עצמם. המתכנסים אינם יודעים את מינם, גילם, מעמדם החברתי-כלכלי, מצב בריאותם ומוצאם האתני. הם שרויים בתוככי "מסך בערות" (veil of ignorance) ביחס לעצמם אך כאמור השכלתם הכללית רחבה מאוד.

על כן, האמין רולס, שאנשים שזהו מצבם התודעתי, יפיקו סדרי חברה שוויוניים עד מאוד, שכן כל משתתף רציונלי לא ימר באשר למצבו שלו עצמו. ייתכן שזו תהיה חברה שתכיר באי שוויון בתוכה, אך באופן כזה שייטיב את מצבם של החלשים יותר בחברה.

הווייה של צדק

אחד הטקסטים המכוננים של תרבות המערב, המדינה (פוליטיאה) לאפלטון, נבנה כל כולו על מנת להשיב לשאלה מהו צדק וכיצד הוא בא לעולם.

כאשר סוקרטס (הדובר בטקסטים של אפלטון, ובמקרה זה אין מדובר ככל הנראה בסוקרטס ההסטורי) מנסה להתחקות אחר משמעותו של הצדק הוא סותר תחילה תשובות אינטואיטיביות אחדות (ולמשל 'הצדק הוא תועלתו של מי שחזק יותר') ואחר כך הוא נפנה להציע תשובה משלו. במהלך נסיונותיו לפענח את הצדק מציע סוקרטס לייסד מדינה אידיאלית ולראות כיצד יופיעו בה לראשונה צדק או היפוכו העוול. תגליתו של סוקרטס היא: צדק הוא כאשר כל אדם עושה את מה ששומה עליו לעשות על פי טבעו. פשוטי העם צריכים לעבוד, אנשים מוכשרים יותר צריכים לעסוק בשמירה ואנשי המעלה (הפילוסופים) צריכים לחוקק ולמשול. הווייה של צדק פירושה זיקה בין התודעה לפעולה. לא רק שאין אדם לוקח על עצמו משימות שאינן לפי כוחו או שהוא משתמט משימות שהן לפי כוחו אלא שגם בתודעתו הוא מקבל עליו מידה של הסתפקות ושאיפה לראות עצמו כחלק מגוף גדול יותר שהוא יונק את משמעות חייו ממנו. הגוף הגדול הוא המדינה ובכך ניתן לומר שהאדם שמקבל על עצמו את חוקיה של מדינה טובה ומכפיף עצמו להווייתה – חי את חייו בצדק.

הזיקה שבין חינוך לצדק בימינו

מחנכים עוסקים בשאלות של צדק בין אם ירצו ובין אם לאו; בין מדעתם ובין שלא מדעתם. כל אימת שיש להעניק רשות דיבור לתלמיד, תפקיד בהצגה, זמן תגבור לימודי-עולות שאלות מהותיות של צדק מחלק. כאשר מגיב מורה לאיחור, להפרעה, לאפתיות או להצטיינות של תלמיד-עולות שאלות מהותיות של צדק מתקן. כאשר מתלבטים אנשי חינוך בשאלות של שיתוף

ביחס לבני ביתו, המורה ביחס לתלמידיו, המלך ביחס לנתיניו והקדוש ברוך הוא ביחס לכל הברואים כולם. אך ראוי לציין שלעיתים התביעה לצדק חסרת נמט. מעין דרישה כללית מן הקוסמוס. במשחקי ספורט מסוימים, יש שהקבוצה הפחות טובה זוכה בניצחון. לא אחת נוקטים עיתונאי הספורט בביטוי "נעשה צדק" (כאשר הקבוצה הטובה יותר מנצחת) או "נגרם עוול" (כאשר הקבוצה הטובה פחות זוכה בניצחון, אף אם הניצחון הושג כדיון).

הפרוצדורה האנושית השכיחה ביותר לעשיית צדק במובן של גמול היא המשפט. במשפט הפלילי מרשיעים אדם בדין וגוזרים עליו עונש אם מתקיימים שני המרכיבים הבאים: כוונה רעה ותוצאה רעה. די שאחד מן המרכיבים אינו מתקיים כדי שלא יתקיים גמול במובנו המשפטי. שאלת מידתיות הגמול היא אחת השאלות החמורות ביותר במשפט ובאתיקה. מנקודת מבט חברתית ניתן לומר ששאלות אודות צדק הן בעלות אופי נצחי.

בשנים האחרונות מתקיימת גישה הקרויה "צדק מאחה", ולפיה ענישה שנועדה לפגוע במי שחולל רעה אינה מועילה ויש להמירה בגישור, בהידברות, בדיאלוג, בתיקון עולם וכיו"ב. למרות שהמושג "צדק מאחה" צבר אהדה, ניתן לראות גישה זו כווריאציה לגיטימית של תפיסת צדק מתקן.

צדק מחלק

צדק מחלק, כשמו כן הוא: הצדק הוא קטגוריה שחלה על דפוס של חלוקה או אופן החלוקה עצמו, של משאב אשר נמצא במחסור. המחסור הוא תנאי הכרחי לנחיצותה של פרוצדורת חלוקה ולפיכך ללא מחסור אין משמעות למושג צדק, שכן בלעדיו היינו אינדיפרנטיים באשר לחלוקת המשאב.

יצוין כי המשאב שניתן לגביו חלוקה צודקת או בלתי צודקת אינו חייב להיות חומרי. אנשים יחושו שנגרם להם עוול אם לא יקבלו הוקרה, אהבה, כבוד, רשות דיבור או זמן במידה שהם זכאים, להערכתם, לקבלם.

בדברנו על צדק מחלק עלינו להזכיר שני מושגים הקשורים בו באופן הדוק: שוויון ושיטתיות.

שיטתיות משמעותה שדפוס החלוקה שנאמץ לא יהיה גחמתי (קפריזי) אלא מנומק ואימפרסונאלי (בלתי אישי). דפוס חלוקה שאינו ניתן להנמקה עשוי להיתפס כבלתי צודק רק מטעם זה לבדו.

שוויון קשור בצדק מבחינה הסטורית אך גם מבחינה אינטואיטיבית. אם אנשים שונים נדונים באותן נסיבות לעונשים שונים על אותה עבירה עצמה (שוויון בפני החוק), אם אנשים העושים אותה עבודה עצמה כנסיבות דומות ומרוויחים שכר אחר, אם אין זכויות שוות לאנשים שונים בחברה נתונה, או אם מתקיימת אפליה שאינה נראית עניינית בכל עניין שהוא- נראה שאי השוויון פירושו אי צדק ולהפך.

תלמידים או דרכי הערכה חלופיות הריהם נוגעים בשאלות של צדק פרוצדורלי.

גם שאלות הנוגעות למדיניות חינוך רוויות בדילמות שצדק במרכזן: האם נכון שהצטיינות לימודית תוסיף להיות קריטריון מרכזי בקבלה למוסדות השכלה גבוהה? האם סלקטיביות בקבלת תלמידים למוסדות חינוך עומדת במבחן הביקורת של הצדק המחלק? האם אפליה מתקנת היא דרך לגיטימית להתמודדות עם אי שוויון חברתי וכלכלי?

יוצא מכך, שבסופו של דבר אין השקפת עולם חינוכית שיכולה לפטור עצמה מדין וחשבון באשר לתפיסת הצדק שבה היא אוחזת להלכה או למעשה. בירור יסודי ושיטתי של שאלות הנוגעות לצדק הוא חלק מהותי מתפיסת תפקידו של מורה המודע לעצמו.

לקריאה ולהעמקה:

חיים כהן, המשפט, מוסד ביאליק 1996

אפלטון, המדינה, כתבי אפלטון כרך ב' הוצאת שוקן 1976

אריסטו, אתיקה (מהדורת ניקומאכוס), הוצאת שוקן, 1985

אלסדייר מקינטייר, מעבר למידה הטובה, הוצאת שלם, 2006

עדי אופיר, לשון לרע, עם עובד ומכון ון ליר, 2000

John Rawls, A Theory of Justice, Oxford University Press 1973